

Μουσική στην Ανατολική Μεσόγειο κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα

Οι σχέσεις Ανατολής και Δύσης κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα από μουσική ματιά, αποτελούν ένα ιδιαίτερο αλλά πολύ ενδιαφέρον πεδίο. Με την άφιξη των Λατίνων στον ελλαδικό χώρο κατά την Δ΄ Σταυροφορία και την καταστροφική για το Βυζάντιο άλωση της Κωνσταντινούπολης, το 1204, έρχονται μαζί με τις στρατιές των Σταυροφόρων και ορισμένοι σημαντικοί μουσικοί – ποιητές. Ο τρουβέρος Conon de Béthune ο οποίος εγκαταστάθηκε στην Πόλη κι έγινε υψηλόβαθμος *camerarius* (αντίστοιχος με τον βυζαντινό πρωτοβεστιάριο) της Αυλής καθώς και οι τροβαδούροι Raimbaut de Vaqueiras [εικ. 1] και Elias Cairel που σχετίστηκαν με το Βασίλειο της Θεσσαλονίκης, υπήρξαν μερικοί από τους πιο σημαντικούς του είδους¹.

Οι τρουβέροι υπήρξαν ποιητές της Βόρειας Γαλλίας που έγραφαν στη μεσαιωνική γαλλική γλώσσα «langue d'oïl» ενώ οι τροβαδούροι κατάγονταν από τη Νότια Γαλλία κι έγραφαν στην οξιτανική ή «langue d'oc»². Το κεντρικό θέμα της ποίησης των τροβαδούρων είναι ο αυλικός έρωτας, *fin' amors*, και κύριος πρεσβευτής του είδους το *canso*³ [εικ. 2]. Ωστόσο, υπάρχουν άλλες ποιητικές φόρμες των τροβαδούρων οι οποίες αφορούν ηρωικές πράξεις και καθώς και έργα πολιτικού ή ηθικού περιεχομένου. Ο αυλικός έρωτας προωθεί την ιδέα της απόμακρης αγαπημένης και του πιστού εραστή μέσα από το πρίσμα της υποσύνης⁴. Τα ποιήματα διηγούνται τον ανεκπλήρωτο έρωτα, την απώλεια και την εξιδανικευμένη αγάπη του εραστή προς την απόμακρη κυρά ενώ δεσπόζει η επιθυμία, ο πόνος και η έλξη του θανάτου. Τα έργα των τροβαδούρων αλλά και συνολικότερα των συνθετών του Μεσαίωνα μέχρι την εποχή της τυπογραφίας⁵ βρίσκεται σε χειρόγραφες συλλογές έργων πολύ συχνά σε περγαμηνή που είναι γνωστές ως μουσικοί κώδικες.

Οι πολιτιστικές σχέσεις και οι όποιες ανταλλαγές ανάμεσα σε Έλληνες και Λατίνους παραμένουν εν πολλοίς άγνωστες. Ωστόσο, η ύπαρξη αξιολογής δυτικής μουσικής και ποίησης στις λατινικές αυλές του ελλαδικού χώρου αποτελεί ένα μικρό αλλά σημαντικό κεφάλαιο στα πολιτιστικά πράγματα της εποχής. Τα έργα που σώζονται αποτελούν πολύτιμα δείγματα ποίησης και μουσικής της Βορειογαλλικής και Οξιτανικής κοσμικής παράδοσης αποτελούν παραδείγματα μιας ξεχωριστής καλλιτεχνικής δημιουργίας ενώ παράλληλα λειτουργούν ως πηγές πληροφοριών για την εποχή, καθώς παρουσιάζουν πλήθος αναφορών σε ιστορικά γεγονότα και πρόσωπα.

Αποσπασματικές σχέσεις δυτικών συνθετών με την Ανατολή εντοπίζονται από τον 14^ο και τον 15^ο αιώνα. Ο Guillaume de Machaut⁶ (1300-1377) [εικ. 3], ο μεγάλος συνθέτης και ποιητής του γαλλικού Μεσαίωνα, έμεινε γνωστός ως «ο τελευταίος μεγάλος ποιητής που έγραφε και μουσική» κι επηρέασε πολλούς γάλλους ποιητές της εποχής του αλλά και τον περίφημο άγγλο ποιητή Geoffrey Chaucer. Η πολυποίκιλη και πλούσια εργογραφία του χαρακτηρίζεται από

¹ Αναλυτικά για το έργο των δύο τροβαδούρων και για τη σχέση τους με το Βασίλειο της Θεσσαλονίκης βλ. Κούντουρας 2017.

² Γενικά για το έργο των τροβαδούρων και των τρουβέρων βλ. Aubrey 1996 και Van der Werf 1972.

³ Το *canso* υπήρξε το πιο δημοφιλές είδος ποίησης των τροβαδούρων ερωτικού ύφους και θεματικής σχετικής με τον αυλικό έρωτα. Συχνά αν και όχι πάντα βρίσκεται και με μουσική.

⁴ Γενικά για τον αυλικό έρωτα βλ. Capellanus 1990: 3-24.

⁵ Η ιστορία της μουσικής τυπογραφίας αρχίζει το 1501 με τον σημαντικό βενετσιάνο εκδότη Ottaviano Petrucci (1466-1539).

⁶ Για το έργο του Guillaume de Machaut βλ. Earp 1995.

περίτεχνη ποίηση και μουσική ενώ θεωρείται ο τελευταίος της παράδοσης των τρουβέρων. Πολυγραφότατος, κοσμοπολίτης και με σημαντική θέση συμβούλου στην Αυλή του Ιωάννη κόμη του Λουξεμβούργου (1296-1346) και βασιλιά της Βοημίας, ταξινόμησε ο ίδιος συστηματικά το έργο του σε τέσσερα μεγάλα χειρόγραφα⁷. Αφιέρωσε το ποιητικό του έργο *Prise d' Alexandrie* στον Πέτρο Α΄ Λουζινιάν· στο έργο περιγράφεται η εκστρατεία του βασιλιά αυτού της Κύπρου, στην Αίγυπτο, το 1365.

Ο Guillaume Dufay⁷ (1397-1474), υπήρξε ο σημαντικότερος συνθέτης κατά το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα, ενώ η μουσική του υπήρξε καταλυτική για το πέρασμα από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση. Ο κοσμοπολίτης συνθέτης σπούδασε στη Βόρεια Γαλλία και έζησε σε πολλές πόλεις της Ιταλίας όπου έγραψε σημαντικά έργα κοσμικής και θρησκευτικής πολυφωνίας. Ταξίδεψε στο Μοριά και συνέθεσε, μεταξύ άλλων, μια ενότητα «βυζαντινών» έργων. Το *μοτέτο* (γαλ. *motet*)⁸, *Vasilissa ergo gaude* γράφτηκε για τους γάμους της ιταλίδας πριγκήπισσας Cleofe Malatesta (?-1433) του Ρίμινι -Αυλή με την οποία σχετιζόταν ο συνθέτης με τον Θεόδωρο Β΄ Παλαιολόγο (1396-1448) στον Μυστρά το 1421. Ένα άλλο μοτέτο του, το *Apostolo glorioso*, αφιέρωσε στον Άγιο Ανδρέα της Πάτρας, ενώ ο θρήνος του για την Άλωση της Πόλης και την απώλεια της Ορθόδοξης Εκκλησίας, *Lamentatio Sanctae Matris Ecclesiae Constantinopolitanae*, αποτελεί το μόνο σωζόμενο από έναν κύκλο θρήνων σε ύφος *chanson-motet* με την ίδια αφορμή.

Το χειρόγραφο γνωστό ως ο *Κώδικας της Κύπρου* ή *Κώδικας του Τορίνο J.II.9* τοποθετείται μέσα σ' αυτό το μουσικό κλίμα που δημιουργήθηκε στις λατινικές αυλές της Ανατολής. Οι σπάνιας ποιότητας συνθέσεις που περιλαμβάνει καθρεφτίζουν την πλούσια μουσική και πολιτιστική ζωή της Αυλής των Λουζινιανών στη Λευκωσία του 14^{ου} και 15^{ου} αιώνα ενώ αναδεικνύει τις σχέσεις της Κύπρου με τη Σαβοΐα και τη Γαλλία.

Ένα μουσικό περίγραμμα της ευρωπαϊκής μουσικής κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα (14^{ος}–15^{ος} αιώνας)

Η περίοδος του Ύστερου Μεσαίωνα είναι η εποχή που, από την πολυφωνία του 13^{ου} αιώνα και τη Σχολή της Notre Dame του Παρισιού, περνάμε στην πρωτοποριακή πολυφωνία του 14^{ου} αιώνα, τόσο στην Ιταλία όσο και στη Γαλλία η οποία παραμένει στο κέντρο των μουσικών εξελίξεων.

Η γαλλική πολυφωνική μουσική του 14^{ου} αιώνα χαρακτηρίζεται από μεγάλη ρυθμική ανεξαρτησία, περίτεχνη αντίστιξη και χαρακτηριστική χρήση διαφωνιών. Παράλληλα με τις κοσμικές φόρμες αναπτύσσεται το μοτέτο ως φόρμα *par excellence*. Πρόκειται για μια ιδιαίτερη και τολμηρή μουσική γλώσσα που έμεινε γνωστή ως *Ars Nova* με κύριους εκπροσώπους της τον γνωστο συνθέτη και θεωρητικό Philippe de Vitry (1291-1361) και τον Guillaume de Machaut. Στα τέλη του αιώνα εμφανίζεται, αρχικά στην Αβινιόν, μια υφολογικά ιδιότυπη σχολή σύνθεσης που έμεινε γνωστή ως *Ars Subtilior* και η οποία αποτελεί εξέλιξη της *Ars Nova*. Το ρεπερτόριο αυτό χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα περίπλοκη ρυθμική αγωγή και σημειογραφία και αντιπροσωπεύεται κυρίως από τον περιβόητο *Κώδικα Chantilly* με 112 έργα των Solage, Senleches, Machaut, Trebor, για να αναφέρουμε τους πιο σημαντικούς⁹. Ο κώδικας αυτός που χρονολογείται στα τέλη του 14^{ου} αιώνα, περιλαμβάνει όλες τις γνωστές γαλλικές κοσμικές φόρμες της μουσικής και ποίησης της εποχής. Οι φόρμες αυτές, γνωστές

⁷ Για το έργο του Guillaume Dufay βλ. Fallows 1982.

⁸ Το *motet*, ή μοτέτο, είναι μια χαρακτηριστική σύνθεση της εποχής για τελετουργική χρήση ενώ αργότερα, στην Αναγέννηση, γίνεται μια αμιγώς θρησκευτική φόρμα

⁹ Για μια έκδοση fac-simile του κώδικα βλ. Plumley και Stone 2008.

ως *forms fixes*, αποτελούν τις πλέον δημοφιλείς μουσικο-ποιητικές φόρμες της γαλλικής Ars Nova στις οποίες το μουσικό υλικό προσαρμόζεται στην ποιητική δομή και όχι το αντίθετο. Η σημειογραφία είναι ιδιαίτερα παραστατική, αναπαριστώντας, για παράδειγμα, τη λέξη «καρδιά» σχηματικά ή έναν μουσικό κανόνα με μια κυκλική απόδοση του πενταγράμμου.

Η μετάβαση από τον 14^ο στον 15^ο αιώνα στην μουσική σηματοδοτείται από ορισμένα σημαντικά γεγονότα. Ο Εκατονταετής Πόλεμος ανάμεσα σε Αγγλία και Γαλλία βρίσκεται σε εξέλιξη, ενώ το Δουκάτο της Βουργουνδίας αποκτά μεγάλη δύναμη και γίνεται πολιτικό και πολιτιστικό κέντρο της εποχής. Η μεγάλη ιταλική παράδοση του *trecento*, η ιταλική εκδοχή της Ars Nova ολοκληρώνεται γύρω στα 1400 και δίνει τη θέση της στη μεγάλη παράδοση της Βόρειας πολυφωνίας. Τα νέα μεγάλα κέντρα της μουσικής αυτής είναι η Γαλλία και η Φλάνδρα ενώ οι συνθέτες έμειναν γνωστοί ως Γαλλοφλαμανδοί συνθέτες. Αυτή η νέα μουσική κατεύθυνση ενισχύεται και τροφοδοτείται από τις σχολές των καθεδρικών ναών της Βόρειας Γαλλίας. Ο πρώτος εκπρόσωπος της Γαλλοφλαμανδικής Σχολής που φτάνει στην Ιταλία είναι ο Johannes Ciconia (1370-1412) ενώ ο γνωστότερος και με τη μεγαλύτερη επιρροή αναμφισβήτητος ο Guillaume Dufay.

Ένα σημαντικό γεγονός σε επίπεδο, θεολογικό, πολιτικό αλλά και μουσικό είναι η Οικουμενική Σύνοδος της Κωνσταντίας (Constance) στα 1414-1418. Με στόχο την επίλυση του ζητήματος του Δυτικού Σχίσματος και την παραίτηση του Πάπα της Αβινιόν καταφθάνουν στην γερμανική αυτή πόλη αξιωματούχοι της εκκλησίας από διάφορα μέρη της Ευρώπης και μαζί τους σημαντικοί μουσικοί. Εκεί ο νεαρός Dufay όπως και άλλοι μουσικοί άκουσαν και επηρεάστηκαν από τις διαφορετικές μουσικές τάσεις άλλων κρατών ενώ επίσης άκουσαν την ιδιαίτερη αγγλική μουσική της εποχής. Στο πλαίσιο αυτό διαμορφώνεται η μουσική στον Ύστερο Μεσαίωνα με έντονα ακόμα τα γοτθικά στοιχεία και την έμφαση στη φόρμα ωστόσο, με νέες ιδέες σχετικά με τις συνηχήσεις και την ιδέα της μεγαλύτερης πολυφωνίας με τέσσερις ή και περισσότερες φωνές.

Η μουσική του κώδικα της Κύπρου (Torino Ms J.II.9)

Ο κώδικας Torino Ms J.II.9 που φυλάσσεται στην Εθνική Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη του Τορίνου, είναι ένα πολυτελές χειρόγραφο που αποτελείται από 159 δέσμες περγαμηνών φύλλων, μεγέθους 377 X 270¹⁰. Είναι χρυσοποίκιλτο με περίτεχνα έγχρωμα πρωτογράμματα [εικ. 4 και 5] και περιέχει αριθμό μικρογραφιών. Εικάζεται ότι ο υπεύθυνος για τη συλλογή των έργων του κώδικα ήταν κάποιος Γάλλος που παρέμεινε στην Αυλή των Λουζινιανών αρκετό καιρό ώστε να ολοκληρωθεί ο κώδικας. Η εν λόγω περίοδος τοποθετείται χρονικά ανάμεσα στο 1413 και το 1430.

Η μουσική του κώδικα ακολουθεί την αισθητική κατεύθυνση της Ars subtilior. Από πολλές διαφορετικές πλευρές πρόκειται για ένα πολύτιμο χειρόγραφο. Είναι χωρισμένο σε πέντε μέρη, (*fascicles*), ενώ περιλαμβάνει 334 συνθέσεις.

Αναλυτικά, η μουσική του χειρογράφου αποτελείται από θρησκευτικούς ύμνους, πολυφωνικά μέρη λειτουργίας, λατινικά και γαλλικά μοτέτα και τις δημοφιλείς κοσμικές φόρμες *virelais*, *rondeaux*, *ballades*. Οι τρεις αυτές κοσμικές φόρμες είναι, όπως είδαμε, οι πιο χαρακτηριστικές της εποχής για την κοσμική γαλλόφωνη ποίηση και εναλλάσσουν οκτασύλλαβους ή δεκασύλλαβους στίχους, με μια τομή έρχεται μετά τις πρώτες τέσσερις συλλαβές.

Όλες οι συνθέσεις του κώδικα είναι ανωνύμων συνθετών και ιδιαίτερα σημαντικό θεωρείται το γεγονός πως είναι όλες μοναδικές, *unicae*, δηλαδή δεν απαντούν σε κανέναν άλλο κώδικα¹¹.

¹⁰ Έκδοση fac-simile με χορηγία του Ιδρύματος Α. Γ. Λεβέντη σε επιμέλεια των Data και Kügle 1999.

¹¹ Αποτελέσματα έρευνας για τον κώδικα και το περιεχόμενό του παρουσιάστηκαν σε καθοριστικό για την μελέτη του χειρογράφου Διεθνές Μουσικολογικό συνέδριο το οποίο οργανώθηκε στην Πάφο το

Στα έργα βλέπουμε τόσο επιρροές από την *Ars subtilior* σε επίπεδο ρυθμικής περιπλοκότητας όσο και ένα πιο ελεύθερο *cantilena* ύφος (τραγουδιστική υφή στην πάνω φωνή) που θυμίζει την πολυφωνία της Βουργουνδίας των αρχών του 15^{ου} αιώνα. Αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα γαλλικής πολυφωνίας ανάμεσα στην *Ars subtilior* και στη πολυφωνία της γενιάς του Guillaume Dufay.

Περιλαμβάνει 334 μονοφωνικές και πολυφωνικές συνθέσεις:

21 μέρη λειτουργίας

106 ύμνους και ψαλμούς

41 μοτέτα

102 ballades

64 virelais και rondeaux

Αναλυτικά οι σελίδες / *folios* του κώδικα:

Folios 1r-28r λειτουργικοί ύμνοι του Αγίου Ιλαρίωνα και της Αγίας Άννας

Folios 29r-57r μέρη λειτουργίας για τρεις και τέσσερις φωνές Gloria-Credo

Folios 59r-97r μοτέτα για τρεις και τέσσερις φωνές

Folios 98r-139v ballades για τρεις φωνές και μια για τέσσερις

Folios 143v-158v virelais και rondeaux για δύο και τρεις φωνές

Η Αυλή των Λουζινιανών στα τέλη του 14^{ου} αρχές του 15^{ου} αιώνα με τον Ιανό και τη γαλλίδα δεύτερη γυναίκα του Καρλόττα των Βουρβόνων, θα πρέπει να είχε μια εξαιρετική ομάδα μουσικών-τραγουδιστών η οποία θα μπορούσε να ερμηνεύσει το απαιτητικό αυτό ρεπερτόριο. Δύο ονόματα που είναι γνωστό ότι έζησαν στη Λευκωσία εκείνα τα χρόνια υπήρξαν οι Jean Hanelle (περ. 1380-1436) και Gilet Velut (περ. 1380-1417). Ο Jean Hanelle για τον οποίο πολύ λίγα είναι γνωστά, υπήρξε τραγουδιστής στο Καμπραί, ενδεχομένως δάσκαλος του Guillaume Dufay και μουσικός στην Αυλή των Λουζινιανών στη Λευκωσία. Σύμφωνα με τον μουσικολόγο Karl Kügle, ο Hanelle ήταν ο συνθέτης μεγάλου μέρους του ρεπερτορίου του Κώδικα του Τορίνου. Θα πρέπει να πέρασε μεγάλο μέρος της δημιουργικής του ζωής στην Αυλή της Κύπρου και υπήρξε σε αυτή *Maître de la Chapelle* δηλαδή υπεύθυνος της μουσικής του αυλικού παρεκκλησιού. Στη σύνθεση του κώδικα φαίνεται να έπαιξε ρόλο και ο Velut, ο οποίος σε νεαρή ηλικία, σχετίζεται με τον καθηδρικό του Καμπραί ενώ γύρω στο 1411 πρέπει να μετέβη στην Κύπρο όπου και χάνονται τα ίχνη του. Υπάρχει μάλιστα η άποψη πως ο Velut ίσως πέθανε στην Κύπρο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά στους γάλλους αυτούς μουσικούς από τον Λεόντιο Μαχαιρά στο χρονικό του:

«...έφευγαν και ψάλλτην τον Τζοάν Μουρέσε τον παπά και τον σιρ Τζουάν Μοροσιέ τον παπά, Τζουάν Ρόντος, Τζουάν Κανέλλε, τον Τζακό τε Ραζέ και τον Τζιλέτ Βελιούτ, τον σιρ Πιερ Βερνιέτ τον παπά...»¹²

Η λειτουργία του Αγίου Ιλαρίωνα στο χειρόγραφο αποτελεί έναν βασικό σύνδεσμο με το νησί της Κύπρου και μια σαφή αναφορά στον δημοφιλή άγιο όπως και στην εκκλησία του στο κάστρο του Πενταδακτύλου. Αξίζει να σημειωθεί πως στην πρώτη σελίδα του χειρογράφου υπάρχει μικρογραφία του Αγίου Ιλαρίωνα να κρατεί βιβλίο [εικ. 6].

Σε κάποια από τα έργα αναφέρονται η ίδια η Κύπρος αλλά και μέλη της οικογένειας των Λουζινιανών όπως ο πατέρας της Άννας, Ιανός, στα μοτέτα αρ. 6 και 8. Επιπλέον σχέσεις με τη Κύπρο υποδεικνύουν και αναφορές στην Αγία Αικατερίνη (μοτέτο 14, 32) και στον Τίμιο

1992. Τα πρακτικά του συνεδρίου δημοσιεύτηκαν το 1995, βλ. Gunther και Finscher επιμ. 1995. Σημαντική μουσικολογική έρευνα για τον κώδικα έγινε από τον Γερμανό μουσικολόγο Karl Kügle, βλ. Kügle 2012.

¹² Μαχαιράς, παρ. 642.

Σταύρο (μοτέτο 10) των οποίων τα προσκυνήματα ήταν ιδιαίτερα αγαπητά κατά τον Μεσαίωνα¹³.

Το χειρόγραφο οριοθετείται χρονικά ανάμεσα στο 1413 και στο 1433. Το 1413 προκύπτει από παπική βούλα - άδεια που διασώζεται στην πρώτη σελίδα του χειρογράφου και η οποία επιτρέπει τη χρήση της λειτουργίας του Αγίου Ιλαρίωνα. Το 1433 προκύπτει από τον κώδικα ως δώρο προίκας της Άννας, κόρης του βασιλιά Ιανού για τον γάμο της, τα χρόνια αυτά, με τον Λουδοβίκο της Σαβοΐας (1413-1465) γιο του δούκα Αμεδαίου Η΄ της Σαβοΐας και της Μαρίας της Βουργουνδίας¹⁴. Ο γαμπρός δεν ήρθε στην Κύπρο, στάλθηκε όμως αντιπρόσωπος ο οποίος παρευρέθηκε στις πολυήμερες γαμήλιες γιορτές στις οποίες ήταν προσκεκλημένοι διάφοροι ευγενείς από την Ευρώπη. Η νύφη μαζί με τη συνοδεία της έφυγε για τη Σαβοΐα την 1^η Νοεμβρίου του 1433 μέσω Βενετίας. Όταν η Άννα έφτασε στην πρωτεύουσα της Σαβοΐας Chambéry, παρουσία πλέον και του γαμπρού Λουδοβίκου, έλαβε χώρα η τελετή στις 2 Φεβρουαρίου 1434. Στις γαμήλιες εορτές παρευρέθηκαν, μεταξύ άλλων υψηλών προσκεκλημένων, ο Φίλιππος ο Καλός βασιλιάς της Βουργουνδίας ενώ τη μουσική επιμελήθηκε ο μεγάλος συνθέτης Guillaume Dufay, ο οποίος ήταν στην υπηρεσία της αυλής της Σαβοΐας από την 1^η Φεβρουαρίου του 1434. Με την Άννα Λουζινιάν είναι εύλογο να σχετιστεί και η παρουσία της λειτουργίας της ομώνυμης της Αγίας Άννας, συνοδευόμενης μάλιστα, από μικρογραφία της Αγίας στο χειρόγραφο [εικ. 7].

Ο κώδικας έφτασε μαζί με την Άννα στο Chambéry και έγινε μέρος της συλλογής του Δούκα της Σαβοΐας. Κατά τον 18^ο αιώνα το χειρόγραφο καταγράφηκε ως *Antiphonarium et Graduale Ecclesiasticum* και μεταφέρθηκε στο Τορίνο. Τον 19^ο αιώνα έγινε μέρος της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Τορίνου ενώ το 1904 κινδύνεψε σοβαρά από πυρκαγιά που ξέσπασε στη βιβλιοθήκη χωρίς ωστόσο να πάθει ουσιαστική ζημιά στο κείμενο του.

Η μουσική του κώδικα του Τορίνου J.Π.9 αποτελεί πολύτιμη πηγή και ταυτόχρονα μια μουσική έκφραση της γοτθικής αισθητικής των Γάλλων ηγεμόνων της Ανατολής όπως ακριβώς αυτή εκφράστηκε αντίστοιχα στην αρχιτεκτονική με σημαντικά μνημεία όπως ο καθεδρικός ναός της Αγίας Σοφίας στη Λευκωσία και το Αββαείο Μπελλαπάς.

Τα τελευταία χρόνια το χειρόγραφο αποτέλεσε έκθεμα σε σχετικές με την Κύπρο έκθεσεις. Το 2012 παρουσιάστηκε στις Βρυξέλλες στην έκθεση *Χαρτογραφώντας την Κύπρο: Σταυροφόροι έμποροι και εξερευνητές*. Επιπλέον εμφανίστηκε στον ομότιτλο κατάλογο της έκθεσης με εκτενές κατατοπιστικό σημείωμα¹⁵. Σημαντικό γεγονός υπήρξε η εμφάνιση του χειρογράφου το 2018, στο Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας στην έκθεση *Λευκωσία, η γέννηση και η εξέλιξη μια πρωτεύουσας: Βυζαντινή Μεσαιωνική περίοδος*. Το θεμελιώδες τόσο για την μελέτη της ευρωπαϊκής μουσικής όσο και για την πολιτισμική ιστορία της Λευκωσίας αυτό έργο βρέθηκε ξανά στην Κύπρο μετά από έξη σχεδόν αιώνες (1432-2018), αφότου ταξίδεψε ως προίκα στη Σαβοΐα μαζί με την Άννα Λουζινιανή. Την παρουσία του στην έκθεση συνόδεψαν ειδικές ξαναγήσεις, διαλέξεις και μουσικές εκδηλώσεις με ερμηνεία συνθέσεων του χειρογράφου. Αξίζει να σημειωθεί πως μια από τις μουσικές εκδηλώσεις πραγματοποιήθηκε στο Μεσαιωνικό Παρεκκλήσι στα Πυρκά μπροστά από τις τοιχογραφίες με τις προσωπογραφίες του βασιλιά Ιανού και της γυναίκας του Καρλόττας των Βουρβόνων, στην Αυλή των οποίων κατά τεκμήριο δημιουργήθηκε ο ανεκτίμητος Μουσικός Κώδικας της Κύπρου (Τορίνο J.Π.9)

¹³ Σημαντική μελέτη σχετικά με τις αναφορές ιστορικών προσώπων στον κώδικα, Wiemes 1995

¹⁴ Πληροφορίες για την Άννα της Σαβοΐας βλ. Αβραμίδου Πύργου 2017.

¹⁵ Van Nevel 2012.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβρααμίδου Πύργου 2017:** Μ. Αβρααμίδου Πύργου, *Πριγκίπισσα Άννα της Κύπρου: η Κύπρια Δούκισσα της Σαβοΐας*, Λευκωσία.
- Aubrey 1996:** E. Aubrey, *The music of the troubadours*, Bloomington.
- Capellanus 1990:** *The art of courtly love*, Andreas Capellanus (εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια J. Parry), New York.
- Data και Kügle 1999:** I. Data και K. Kügle (επιμ.), *Il Codice J.II.9, Torino, Biblioteca Nazionale Universitaria*, Lucca.
- Earp 1995:** L. Earp, *Guillaume de Machaut: A Guide to research*, New York & London.
- Fallows 1982:** D. Fallows, *Dufay*, London.
- Günther και Finscher 1995:** U. Günther και L. Finscher (επιμ.), *The Cypriot-French Repertory of the Manuscript Torino J.II.9: Report of the International Musicological Congress, Paphos, 20–25 March 1992*, Neuhausen-Stuttgart.
- Κούντουρας 2017:** Δ. Κούντουρας, *Μουσική των τροβαδούρων στο Λατινικό Βασίλειο της Θεσσαλονίκης μετά το 1204*, Αθήνα.
- Kügle 2012:** K. Kügle, «Glorious Sounds for a Holy Warrior: New light on Codex Turin, J.II.9», *Journal of the American Musicological Society* 65 (3): 637-90.
- Μαχαιράς:** Λεοντίου Μαχαιρά, *Χρονικόν Κύπρου*, Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, τόμος Β΄: χρονογράφοι βασιλείου Κύπρου*, Βενετία 1873.
- Plumley και Stone 2008:** Y. Plumley και A. Stone (επιμ.), *Codex Chantilly: Bibliothèque du château de Chantilly, MS. 564 (Epitome musical)*, Turnhout.
- Van der Werf 1972:** H. van der Werf, *The Chansons of the Troubadours and Trouveres: A Study of the Melodies and their Relation to the Poems*, Utrecht.
- Van Nevel 2012:** P. van Nevel, «Τορίνο Εθνική Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη χειρόγραφο J.II.9», στο Λοΐζου Χατζηγαβριήλ και Θεοδότου 2012, 196-202.
- Λοΐζου Χατζηγαβριήλ και Θεοδότου 2012,** Λ. Λοΐζου Χατζηγαβριήλ και Δ. Θεοδότου (επιμ.), *Χαρτογραφώντας την Κύπρο: σταυροφόροι, έμποροι και εξερευνητές*, Βρυξέλλες.
- Wiemes 1995:** B. Wiemes, «Historical Figures from Cyprus Mentioned in the Manuscript Torino J.II.9», στο Günther και Finscher 1995, 55-76.